

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 16 (2006)

Κοινωνικό κεφάλαιο

Εμπιστοσύνη: Μια εννοια-κλειδί για την κατανόηση της σύγχρονης κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας

Κατερίνα Λαμπρινού

doi: [10.12681/sas.889](https://doi.org/10.12681/sas.889)

Copyright © 2015, Κατερίνα Λαμπρινού

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Λαμπρινού Κ. (2015). Εμπιστοσύνη: Μια εννοια-κλειδί για την κατανόηση της σύγχρονης κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 16, 311–322.
<https://doi.org/10.12681/sas.889>

Βιβλιογραφικό δοκίμιο

Εμπιστοσύνη: μια έννοια-κλειδί για την κατανόηση της σύγχρονης κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας

Κατερίνα Λαμπρινού*

Anthony Giddens (2001). *Οι συνέπειες της νεωτερικότητας*, μτφρ. Γ. Μερτίκας, επιμ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα: εκδ. Κριτική.

Francis Fukuyama (1998). *Εμπιστοσύνη. Οι κοινωνικές αρετές και η δημιουργία της ευημερίας*, μτφρ. Ε. Αστερίου, Αθήνα: Νέα Σύνορα.

*A complete absence of trust
would prevent [one] even getting up in the morning.*

Niklas Luhmann¹

Ενώ η έννοια της εμπιστοσύνης είχε εδώ και δεκαετίες προσελκύσει το ενδιαφέρον των θεωρητικών κυρίως των κοινωνικών επιστημών, στις αρχές περίπου της δεκαετίας του 1990 σημειώθηκε μια αναθέρμανση του ενδιαφέροντος της επιστημονικής κοινότητας γύρω από την έννοια αυτή. Η τάση αυτή

---

* Μεταπτυχιακή φοιτήτρια του Τμήματος Επικοινωνίας και ΜΜΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών, πτυχιούχος του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών.

θα μπορούσε να αποδοθεί στην τότε ραγδαία μεταλλασσόμενη κοινωνικο-οικονομικο-πολιτική συγκυρία που οδήγησε στη διαμόρφωση της αλληλοεξαρτώμενης παγκόσμιας κοινωνίας της μεταψυχροπολεμικής εποχής. Δεδομένης της συνθετότητας και αφαιρετικότητάς της ως έννοιας, δεν υπάρχει κάποιος γενικά αποδεκτός ορισμός της εμπιστοσύνης. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Marc J. Hetherington, συγγραφέας ενός πρόσφατου τίτλου που αναφέρεται στην ευρύτερη προβληματική της εμπιστοσύνης και, ειδικότερα, στη διαμορφούμενη τάση μείωσής της αλλά και στην παράλληλη απαξίωση του φιλελευθερισμού στην αμερικανική κοινωνία, η εμπιστοσύνη είναι μια έννοια που ο καθένας θεωρεί ότι γνωρίζει και κατανοεί, μέχρι να του ζητηθεί να την ορίσει/προσδιορίσει.²

Ουσιαστικά, δύο είναι οι κυρίαρχες θεωρητικές παραδόσεις που επιχειρούν να εξηγήσουν την 'προέλευση' της εμπιστοσύνης στις σύγχρονες κοινωνίες: πρόκειται αφενός για τις *πολιτισμικές θεωρίες* [cultural theories], και αφετέρου για τις *θεσμικές θεωρίες* [institutional theories] ή *εναλλακτικά θεωρίες της ορθολογικής επιλογής* [rational choice theories]. Ειδικότερα, οι πολιτισμικές θεωρίες υποστηρίζουν ότι η εμπιστοσύνη στους πολιτικούς θεσμούς είναι *εξωγενής*, δηλαδή προέρχεται από εδραιωμένες αντιλήψεις και πεποιθήσεις που *καλλιεργούνται* στα άτομα εκτός της πολιτικής σφαίρας, μέσα από πολιτιστικά πρότυπα με τα οποία έρχονται σε επαφή κατά τη διάρκεια της πρώιμης [early life] κοινωνικοποίησης τους. Έτσι, μέσα από την πολιτισμική αυτή προσέγγιση, η εμπιστοσύνη στους θεσμούς αποτελεί μια προέκταση της διαπροσωπικής εμπιστοσύνης με την οποία εξοικειώνεται το υποκείμενο στα πρώτα χρόνια της ζωής του και στη συνέχεια επεκτείνει-απευθύνει προς τους πολιτικούς θεσμούς, αξιολογώντας τις ικανότητες απόδοσής τους.

Αντιθέτως, οι θεσμικές θεωρίες θεωρούν ότι η εμπιστοσύνη είναι πολιτικά *ενδογενής*. Η θεσμική αυτή εμπιστοσύνη αποτελεί την αναμενόμενη χρησιμότητα των θεσμών που αποδίδουν ικανοποιητικά, αποτελεί δηλαδή μια συνέπεια και όχι την αιτία της θεσμικής απόδοσής τους. Βασίζεται στη λογική, προκύπτει από τις αξιολογήσεις των πολιτών σχετικά με την απόδοση των θεσμών του πολιτικού συστήματος. Οι θεσμοί που λειτουργούν αποτελεσματικά καλλιεργούν την εμπιστοσύνη ενώ, αντίθετα, όσοι αποδεικνύονται αναξιόπιστοι πυροδοτούν σκεπτικισμό και ανασφάλεια.

Στη σχετική βιβλιογραφική παραγωγή των δύο προηγούμενων δεκαετιών, σημαντικοί θεωρητικοί επιχειρήσαν να προσεγγίσουν την ευρύτερη αυτή προβληματική, άλλοτε βασιζόμενοι σε μία από τις παραπάνω προσεγγίσεις, άλλοτε επιχειρώντας να συγκεράσουν τις φαινομενικά αντιτιθέμενες τοπο-

θετήσεις τους, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις διαμόρφωσαν μια *suí generis* νέα θεωρητική και μεθοδολογική προσέγγιση, στοχεύοντας πάντοτε στην επιστημονικά τεκμηριωμένη αποσαφήνιση της έννοιας της εμπιστοσύνης και στην αποτύπωση της σημασίας της στη μελέτη των κοινωνικών φαινομένων στις κοινωνίες της νεωτερικότητας.

Αναμφισβήτητα, κεφαλαιώδους σημασίας έργο για το πεδίο αποτελεί η σχετική μελέτη του Niklas Luhmann που δημοσιεύτηκε το 1979 και στην οποία συσχετίζει το φαινόμενο της εμπιστοσύνης με την εντεινόμενη πολυπλοκότητα και ανασφάλεια που χαρακτηρίζει τη σύγχρονη κοινωνία, αναδεικνύοντας έτσι την αυξημένη σημασία της στο πλαίσιο της νεωτερικότητας. Το 1983, ο Bernard Barber δημοσιεύει τη δική του θεωρητική τοποθέτηση, όπου προσεγγίζει τις εκδηλώσεις-εκφάνσεις της εμπιστοσύνης σε διάφορα θεσμικά και επαγγελματικά 'σκηνικά' [settings], εισάγοντας και τη νέα διεισδυτική κατηγορία της 'πιστωτικής' εμπιστοσύνης [fiduciary trust]. Μερικά χρόνια αργότερα, το 1988, ο Diego Gambetta συντόνισε μια ομάδα συγγραφέων οι οποίοι εξέτασαν την έννοια της εμπιστοσύνης σε διάφορους τομείς κοινωνικής δράσης υπό διαφορετικά επιστημονικά πρίσματα, ενώ αργότερα, το 1993, παρουσίασε ο ίδιος, τη δική του ανάλυση της εμπιστοσύνης σε κλειστές, αποκλειστικές κοινότητες, όπως αυτές της μαφίας. Ο James Coleman, το 1990, προσέφερε μια υποδειγματική ανάλυση της εμπιστοσύνης ως αποκλειστικά ορθολογικής συναλλαγής, στο πλαίσιο της ευρύτερης θεωρίας του της *ορθολογικής επιλογής*. Την ίδια χρονιά, ο Anthony Giddens, προσέγγισε την εμπιστοσύνη μέσα από μια μακρο-κοινωνιολογική προοπτική, ως ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα της ύστερης νεωτερικότητας, βασιζόμενος στην ανάλυση του Luhmann για τις έννοιες της πολυπλοκότητας [complexity], της αβεβαιότητας [uncertainty] και της διακινδύνευσης [risk]. Το 1995, ο Francis Fukuyama κατέθεσε μια περιεκτική πρόταση για την ανάλυση της έννοιας της εμπιστοσύνης, αναδεικνύοντάς την ως αναπόσπαστο συστατικό στοιχείο των βιώσιμων οικονομικών συστημάτων, και στοιχειοθετώντας ως παραδείγματα την εμπειρία της Κίνας, της Ιαπωνίας και άλλων κοινωνιών της νοτιοανατολικής Ασίας, αλλά και δυτικών κοινωνιών όπως η Γερμανία και οι ΗΠΑ. Η Barbara Misztal το 1996, προσεγγίζει το ίδιο θέμα μέσα από ένα πιο διευρυμένο δι-επιστημονικά πρίσμα και αναζητά τις βάσεις της κοινωνικής τάξης [order], μέσα από μια ηθική-φιλοσοφική προσέγγιση της έννοιας της εμπιστοσύνης. Ακολουθεί το 1997 η συνεισφορά του Adam Seligman, ο οποίος παρουσιάζει μια ερμηνεία της εμπιστοσύνης, ιδωμένης ως αποκλειστικά νεωτερικό φαινόμενο, συνδεδεμένο με τον καταμερισμό της

εργασίας, τη διαφοροποίηση των ρόλων και τη συνακόλουθη ασάφεια και διαπραγματευσιμότητα ως προς τις προσδοκίες των ρόλων αυτών. Τέλος, ο Piotr Sztomka το 1999 διατυπώνει μια συνθετική απόδοση της έννοιας της εμπιστοσύνης ως πολιτισμικής συνιστώσας απαραίτητης για τη βιώσιμη λειτουργία της κοινωνίας, πλαισιώνοντας το επιχείρημά του με τις σχετικές εμπειρίες των μετακομμουνιστικών κοινωνιών της Ανατολικής Ευρώπης.³

Από τα παραπάνω σημαντικά, γύρω από την προβληματική αυτή, συγγράμματα έχουν ενταχθεί μεταφρασμένα στην ελληνική βιβλιογραφία μόνο δύο: *Οι συνέπειες της νεωτερικότητας* του Antony Giddens και η μελέτη του Francis Fukuyama με τίτλο *Εμπιστοσύνη-Οι κοινωνικές αρετές και η δημιουργία της ευημερίας*. Ακολουθεί μια συνοπτική αλλά περιεκτική –ελπίζουμε– ανάλυση των τίτλων αυτών.

Στις πρώτες σειρές του συγγράμματος του με τίτλο *Συνέπειες της νεωτερικότητας*, ο Giddens καταθέτει ως έναυσμα της πολυ-πρισματικής θεωρητικής ανάλυσής του, τον φιλόδοξο στόχο του εγχειρήματός του: την παρουσίαση μια θεσμικής ανάλυσης της νεωτερικότητας με πολιτισμικές και επιστημολογικές προεκτάσεις. Αμέσως μετά, επιχειρεί να αποκορύψει τις διακηρύξεις όσων χαρακτηρίζουν ήδη την εποχή μας ως μετα-νεωτερική, με ιδιαίτερη αναφορά στον Jean-François Lyotard, ο οποίος και κατέστησε ευρέως γνωστή την έννοια της μετα-νεωτερικότητας. Δεν αρνείται βέβαια ο Giddens ότι ενδέχεται στο προσεχές μέλλον να περάσουμε το κατώφλι μιας νέας, μετα-νεωτερικής εποχής. Υποστηρίζει όμως, αναλύοντας στη συνέχεια διεξοδικά το θεωρητικό του επιχείρημα, ότι στην παρούσα ιστορική φάση, διανύουμε μια φάση ‘υψηλής’ [high] νεωτερικότητας της οποίας οι συνέπειες προσλαμβάνουν μια διάσταση πολύ πιο ριζοσπαστική και οικουμενική απ’ ό,τι σε οποιαδήποτε άλλη ιστορική φάση της περιόδου αυτής.

Σύμφωνα με τον Giddens, η κοινωνική αλλαγή/ανάπτυξη μπορεί να ιδωθεί ως ασυνεχική [discontinuist], μέσα από δύο διακριτές φάσεις: της παραδοσιακής τάξης αφενός και της νεωτερικότητας αφετέρου. Έτσι, στο πρώτο μέρος της μελέτης του, προσδιορίζει τους όρους μετάβασης από την παραδοσιακή στη νεωτερική πραγματικότητα, σκιαγραφώντας τη μετάβαση από το δίπολο *κίνδυνος-ασφάλεια* στο δίπολο *εμπιστοσύνη-διακινδύνευση* και αναλύοντας, παράλληλα αλλά και διαλεκτικά, τις έννοιες-κλειδιά που διανθίζουν τη σύνθετη αυτή προβληματική όπως: η εμπιστοσύνη, η διακινδύνευση, η αποσύνδεση και η αναστοχαστικότητα, καθώς και τα αφηρημένα συστήματα: η ειδημοσύνη και η οντολογική ασφάλεια. Ως μια χαρακτηριστική έκφραση της νεωτερικότητας ξεχωρίζουμε από την ανάλυσή του την αντικα-

τάσταση της θρησκευτικής κοσμολογίας και της παράδοσης από την αναστοχαστικά οργανωμένη γνώση, με αποτέλεσμα οι κοινωνικές πρακτικές μας να εξετάζονται διαρκώς και να αναμορφώνονται υπό το φως της εισερχόμενης για αυτές πληροφορίας. Συνοψίζοντας την ενότητα αυτή, ο Giddens επισημαίνει τις 'τρεις δεσπόζουσες πηγές του δυναμισμού της νεωτερικότητας που βρίσκονται σε αμοιβαία συνάφεια': τον διαχωρισμό χρόνου και χώρου, την ανάπτυξη μηχανισμών αποσύνδεσης και την αναστοχαστική ιδιοποίηση της γνώσης.

Ειδικότερα σε ό,τι αφορά την έννοια της εμπιστοσύνης, η ενασχόληση του Giddens στη μελέτη αυτή είναι εκτενής και περιεκτική, καλύπτοντας σημαντικό μέρος του βιβλίου.⁴ Η ανάλυσή του εδράζεται στην παραδοχή ότι η εμπιστοσύνη, ιδωμένη μέσα από ένα ιστορικό πρίσμα, προσλαμβάνει διαφορετικές μορφές και σημασίες στις προνεωτερικές κοινωνικές δομές και στις σύγχρονες κοινωνίες της νεωτερικότητας, χωρίς ωστόσο να υποστηρίζεται ότι η εμπιστοσύνη είναι αναγκαστικά σε χαμηλότερα επίπεδα σήμερα σε σχέση με τις προηγούμενες γενιές. Στη νεωτερική κοινωνία ωστόσο, η διακινδύνευση αντικαθιστά την έννοια της τύχης [fortuna], η οποία ήταν κυρίαρχη στην κοσμολογία της παραδοσιακής κοινωνίας. Έτσι, έχοντας ενσωματώσει τη διακινδύνευση στην εννοιολογική αποτύπωση της νεωτερικότητας, ο Giddens σπεύδει να οριοθετήσει την έννοια της εμπιστοσύνης σε σχέση με την πεποίθηση [confidence], επισημαίνοντας ότι 'η εμπιστοσύνη προϋποθέτει επίγνωση των περιστάσεων διακινδύνευσης –πράγμα που δεν ισχύει για την πεποίθηση'.

Διαλεκτικά εμπνεόμενος, αλλά και ενίοτε δημιουργικά αντιπαρατιθέμενος με τον Simmel και τη θεωρητική κατάθεσή του στο μνημειώδες έργο του *Philosophy of Money*, αλλά και στην *Κοινωνιολογία* του, με τον Goffman και τη θεωρία του για την 'ευγενή αποστρέψη του βλέμματος' και την 'ευγενική αποξένωση' την οποία πραγματεύεται στο *Behavior in Public Places*, αλλά και με τον Luhmann και τη θεμελιώδη εννοιολογική χαρτογράφηση του πεδίου στο *Trust & Power*, ο Giddens προσεγγίζει την εμπιστοσύνη και τις υπάλληλες αλλά και επάλληλες έννοιες της μέσα από μια δική του θεώρηση που συνδέει την αυξανόμενη σημασία της ως φαινόμενο-έννοια στη νεωτερικότητα με τις αλλαγές που αναδιαμορφώνουν την κοινωνική, πολιτική και οικονομική πραγματικότητα και οι οποίες αναδεικνύουν τον καίριο ρόλο της, τόσο στη σφαίρα της ιδιωτικής όσο και στη σφαίρα της δημόσια ζωής.

Με τον ορισμό που διατυπώνει για την εμπιστοσύνη, γίνεται σαφές ότι επιχειρεί να συνδυάσει τη μικρο-κοινωνιολογική με τη μακρο-κοινωνιολογική προσέγγιση της έννοιας, δεδομένου ότι εντάσσει σε αυτόν, τόσο τη δια-

προσωπική διάσταση όσο και την ευρύτερη, συστημική προοπτική της επένδυσης εμπιστοσύνης σε αφηρημένα συστήματα:

Η εμπιστοσύνη ορίζεται ως πεποίθηση [confidence] για την αξιοπιστία ενός προσώπου ή συστήματος, εν σχέσει προς κάποιο δεδομένο σύνολο αποτελεσμάτων ή συμβάντων, όπου αυτή η πεποίθηση εκφράζει πίστη στην εντιμότητα ή την αγάπη τρίτου ή στην ορθότητα αφηρημένων αρχών (τεχνική γνώση).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, στο πλαίσιο της ανάλυσής του για την έννοια της εμπιστοσύνης, παρουσιάζει και η αναφορά του Giddens στην έννοια της οντολογικής ασφάλειας και η συσχέτισή της με την εμπιστοσύνη –δύο έννοιες ψυχολογικά συναφείς, όπως τις χαρακτηρίζει. Διαφαίνεται έτσι ξεκάθαρα το ενδιαφέρον και η εξοικείωση του συγγραφέα με το συναφές έργο μεγάλων θεωρητικών της ψυχανάλυσης και της ψυχολογίας, όπως ο Goffman, που προαναφέρθηκε, ο Garfinkel και τα ‘πειράματα με την εμπιστοσύνη’ που διεξήγαγε, ο Erikson με τη θεωρία του για τον ‘συγκινησιακό εμβολιασμό’ κατά την πρώιμη παιδική ανάπτυξη, όπου και διαμορφώνεται η λεγόμενη ‘θεμελιώδης’ εμπιστοσύνη ανάμεσα στο παιδί και τους κηδεμόνες του, αλλά και ο Winnicott ο οποίος καθιέρωσε την έννοια του ‘άδηλου χώρου’, αναφερόμενος στην ικανότητα του νηπίου να ανέχεται την απομάκρυνση του κηδεμόνα του τόσο χρονικά όσο και χωρικά, ενώ ταυτόχρονα εμφανίζεται να αυτονομεί τη δράση του και να εμφανίζει ένα αίσθημα ταυτότητας και ‘πραγματικότητας των πραγμάτων’.

Ως κατακλείδα της ενότητας αυτής για τη, σε ψυχολογικά θεμέλια βασισμένη, διαδραστική σχέση εμπιστοσύνης και οντολογικής ασφάλειας, ο Giddens θα επιχειρήσει να αποτυπώσει εννοιολογικά την αντιθετική της εμπιστοσύνης κατάσταση, σημειώνοντας χαρακτηριστικά ότι πρόκειται για ‘μια κατάσταση του πνεύματος που θα μπορούσε να συνοψισθεί ως υπαρκτικό άγχος [angst] ή φόβος [dread]’.

Ιδιαίτερης χρηστικής αξίας για όποιον επιθυμεί να εντυφώσει στην έννοια της εμπιστοσύνης –μελετητή, αναγνώστη ή φοιτητή– μπορεί να θεωρηθεί η ευσύνοπτη και κατατοπιστική σχηματική αποτύπωση της θεωρίας του την οποία επιχειρεί ο Giddens στον Πίνακα 1 του συγγράμματός του υπό τον τίτλο ‘Περιβάλλον εμπιστοσύνης και περιβάλλον διακινδύνευσης σε προμοντέρνες και μοντέρνες κουλτούρες’· εκεί καταγράφονται αναλυτικά τα ιδιαίτερα συνθετικά χαρακτηριστικά κάθε περιβάλλοντος, αφού πρώτα προσδιορίζεται το γενικό πλαίσιο για κάθε περίπτωση, δηλαδή η σπουδαιότητα της εντοπισμένης [localized] εμπιστοσύνης στο προμοντέρνο-παραδοσιακό περι-

βάλλον και η επένδυση των σχέσεων εμπιστοσύνης σε αποσυνδεδεμένα αφηρημένα συστήματα στο μοντέρνο-νεωτερικό περιβάλλον.

Επανεξετάζοντας τη γενικότερη θεματική του συγγράμματος αυτού, αξίζει να αναφερθούμε, έστω και ακροθιγώς, στην αισιόδοξη προοπτική που προσδίδει ο Giddens στις σχέσεις εμπιστοσύνης στη νεωτερικότητα και ιδιαίτερα στα κοινωνικά κινήματα που αναδύονται μέσα από τις νέες διεργασίες και τους συσχετισμούς ισχύος στο πλαίσιο της, χωρίς ωστόσο να παραγνωρίζεται ο διαφαινόμενος τότε ουτοπικός χαρακτήρα τους. Άλλωστε, σε προηγούμενη ενότητα για τη διακινδύνευση και τον κίνδυνο στον μοντέρνο κόσμο, ο Giddens αναλύει διεξοδικά την εμπνεόμενη από την, κατά Lasch 'απειλητική εμφάνιση' του σύγχρονου κόσμου, έννοια της *παγκοσμιοποίησης της διακινδύνευσης*. Καθίσταται έτσι σαφές ότι, όπως και οι θεσμοί της, έτσι και η ίδια η νεωτερικότητα είναι εγγενώς διφορούμενη.

Ολοκληρώνοντας τη σύντομη αναφορά μας στη μελέτη αυτή, επιλέγουμε να ξεχωρίσουμε το εισαγωγικό ερώτημα που ο Giddens διατυπώνει στο πέμπτο μέρος της μελέτης του υπό τον τίτλο 'Με όχημα το Juggernaut'⁵ και το οποίο εξακολουθεί ακόμη και σήμερα να είναι επίκαιρο και εν πολλοίς αναπάντητο:

μέχρι ποιού σημείου μπορούμε –όπου το μπορούμε αναφέρεται στην ανθρωπότητα ως όλο– να δαμάσουμε το juggernaut ή τουλάχιστον να το κατευθύνουμε έτσι ώστε να ελαχιστοποιήσουμε τους κινδύνους και να μεγιστοποιήσουμε τις ευκαιρίες που προσφέρει η νεωτερικότητα;

Στο πλαίσιο της διαχρονικής αναζήτησης της συνταγής της οικονομικής επιτυχίας-ευημερίας για κάθε κοινωνία, ο Francis Fukuyama απορρίπτει τις συνήθεις διχαστικές θεωρητικές αντιπαραθέσεις κράτους-αγοράς, Αριστεράς-Δεξιάς, μαρξιστικής-νεοκλασικής θεωρίας και εισάγει στην προβληματική αυτή την έννοια της εμπιστοσύνης, ως σημείο εκκίνησης για μια ερευνητική και αναλυτική προσέγγιση της διαδραστικής σχέσης πολιτισμού και οικονομικής ανάπτυξης στις σύγχρονες κοινωνίες. Όπως άλλωστε επισημαίνει ο ίδιος στις πρώτες σελίδες του βιβλίου του *Εμπιστοσύνη-Οι κοινωνικές αρετές και η δημιουργία της ευημερίας*,

ένα από τα σημαντικότερα διδάγματα που μπορούμε να βγάλουμε όταν εξετάζουμε την οικονομική ζωή είναι ότι η ευημερία ενός έθνους, καθώς και η ικανότητά του για ανταγωνισμό, καθορίζονται από ένα διάχυτο πολιτισμικό χαρακτηριστικό: το επίπεδο εμπιστοσύνης που είναι εγγενής στην κοινωνία.

Στο πρώτο μέρος του πολυσέλιδου συγγράμματος του, ο Fukuyama αναδεικνύει και οριοθετεί το αξιακό υπόβαθρο της θεωρητικής και μεθοδολογι-

κής τοποθέτησης. Αναφερόμενος στην έννοια του *κοινωνικού κεφαλαίου*, όρο που αρχικά καθιέρωσε ο James Coleman ως την 'ικανότητα των ανθρώπων να εργάζονται μαζί για κοινούς σκοπούς σε ομάδες και οργανώσεις', επισημαίνει ότι η συσώρευσή του είναι 'πολύπλοκη και, από πολλές απόψεις, μυστηριώδης πολιτισμική διαδικασία'. Προχωρώντας στην ανάλυσή του, καταθέτει τον δικό του ορισμό της εμπιστοσύνης:

Εμπιστοσύνη είναι η προσδοκία που δημιουργείται εντός μιας κοινότητας ότι τα άλλα μέλη της κοινότητας θα έχουν μια κανονική, τίμια και συνεργατική συμπεριφορά, βασισμένη σε κοινές κανονιστικές αρχές.

Με τον ορισμό αυτό είναι σαφές ότι ο Fukuyama θεωρεί την εμπιστοσύνη έννοια άμεσα συναρτώμενη με την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου. Έτσι, αμέσως μετά, επιχειρώντας να συνδέσει τις δύο έννοιες, υποστηρίζει ότι 'το κοινωνικό κεφάλαιο είναι μια ικανότητα που προκύπτει όταν υπερισχύει η εμπιστοσύνη σε μια κοινωνία ή σε ορισμένα τμήματά της', ενώ επισημαίνει επίσης ότι το κοινωνικό κεφάλαιο δημιουργείται και μεταβιβάζεται συνήθως μέσω πολιτισμικών μηχανισμών, όπως η θρησκεία, η παράδοση ή η ιστορική συνήθεια. Ως υποσύνολο της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου, εισάγει στον θεωρητικό προβληματισμό του και την έννοια της *αυθόρμητης κοινωνικότητας* [spontaneous sociability] ως 'την ικανότητα να δημιουργούμε νέες ενώσεις και να συνεργαζόμαστε σύμφωνα με τους όρους αναφοράς που αυτές καθιερώνουν', προσδίδοντάς της όμως και μια ηθική διάσταση, όπου γίνεται σαφής η υπεροχή των κοινωνικών αρετών έναντι των ατομικών. Χαρακτηριστική είναι τέλος η συσχέτιση της έννοιας αυτής με την κατά Durkheim έννοια της *οργανικής αλληλεγγύης* [organic solidarity].

Στην επόμενη ενότητα, με τον δανειζόμενο από τον Nietzsche τίτλο 'Οι γλώσσες του καλού και του κακού', ο Fukuyama προβαίνει στη δική του συνοπτική απόδοση της έννοιας του πολιτισμού ως *κληρονομημένης ηθικής συνήθειας* [inherited ethical habit], διευκρινίζοντας ότι μια ηθική συνήθεια μπορεί να έγκειται σε μια ιδέα ή μια αξία ή να έγκειται σε μια πραγματική κοινωνική σχέση. Επίσης, όπως συνεχίζει αμέσως παρακάτω, οι σημαντικότερες συνήθειες που διαμορφώνουν τους πολιτισμούς σχετίζονται με ηθικούς κανόνες που ρυθμίζουν τη συμπεριφορά και όχι 'με το πώς τρώει ή χτενίζεται κανείς'. Και επειδή ο πολιτισμός είναι θέμα ηθικής συνήθειας [habit], αλλάζει με πολύ αργούς ρυθμούς.

Αναφερόμενος στη συνέχεια στη θεωρία του Weber σχετικά με την κρίσιμη σημασία της εμπιστοσύνης για την οικονομική ζωή, επισημαίνει ότι προέκυψε (η εμπιστοσύνη) 'μάλλον από θρησκευτική συνήθεια, παρά από

ορθολογικό υπολογισμό'. Είναι έτσι σαφές ότι ο Fukuyama απορρίπτει, στο πλαίσιο της θεωρητικής θεμελίωσης του επιχειρήματός του, τις εξηγήσεις *ορθολογικής επιλογής* για τον πολιτισμό και υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι υιοθετούν στάσεις και πρακτικές χωρίς να σκέπτονται και πολύ γύρω από αυτές και τις περνούν, σχεδόν αυτοματοποιημένα, στα παιδιά τους. Άλλωστε, δεν παραλείπει να αναφερθεί σχετικά στον Αριστοτέλη, ο οποίος εξηγούσε ότι σε αντίθεση με τη διανοητική αρετή, 'η ηθική [αρετή] προέρχεται από τον εθισμό, γι' αυτό και έλαβε το όνομά της με μια μικρή απόκλιση από το έθος'.

Έχοντας λοιπόν θέσει τις εννοιολογικές του ορίζουσες σχετικά με την ιδέα της εμπιστοσύνης, ο Fukuyama εξελίσσει το επιχειρήμα του προχωρώντας σε έναν σαφή διαχωρισμό ανάμεσα στις κοινωνίες με χαμηλό επίπεδο εμπιστοσύνης [low-trust cultures] και στις κοινωνίες με υψηλό επίπεδο εμπιστοσύνης [high-trust cultures].

Έτσι, στο δεύτερο κεφάλαιο του συγγράμματος με τίτλο 'Κοινωνίες με χαμηλό επίπεδο εμπιστοσύνης και η παραδοξότητα των οικογενειακών αξιών', ο Fukuyama αναδεικνύει τέσσερα βασικά παραδείγματα κοινωνιών όπου η εμπιστοσύνη διατηρείται σε χαμηλά επίπεδα, καθελώνοντας έτσι, κατά τον συγγραφέα, και την οικονομική ανάπτυξη και ευημερία τους. Στο παράδειγμα της Κίνας, κυρίαρχο ρόλο στη διαμόρφωση της κοινωνικής πραγματικότητας επιτελεί η ηθική φιλοσοφία του κομφουκιανισμού και ο σεβασμός που αξιώνει στον θεσμό της οικογένειας. Οι ισχυροί οικογενειακοί δεσμοί εντοπίζονται και στο παράδειγμα της Ιταλίας, όπου ιδιαίτερα στον Νότο, η οικονομική δραστηριότητα διαμορφώνεται με βάση τις οικογενειακές σχέσεις και αξίες. Στην περίπτωση, ωστόσο, της Γαλλίας, ο χαρκτηρισμός της ως κοινωνίας με χαμηλή εμπιστοσύνη αποδίδεται κυρίως στην εξάρτησή της από το κράτος, στο οποίο προσβλέπουν οι πολίτες για την κάλυψη των αναγκών τους. Ανάλογη είναι και η περίπτωση της Κορέας, όπου η οικονομική ανάπτυξη προωθείται από την ωθούμενη από το κράτος μεγάλη κλίμακας επιχειρηματική δραστηριότητα.

Περνώντας στην επόμενη ενότητα και στην παρουσίαση των κοινωνιών με υψηλό επίπεδο εμπιστοσύνης, ο Fukuyama επισημαίνει ήδη από τον τίτλο την πρόκληση στην οποία καλούνται να αντεπεξέλθουν οι κοινωνίες αυτές: την διατήρηση της *κοινωνικότητας*. Έτσι, επανεισάγοντας την έννοια της *αυθόρμητης κοινωνικότητας* που αναφέραμε παραπάνω, επισημαίνει ότι οι κοινωνίες που ξεχωρίζουν για τα υψηλά επίπεδα εμπιστοσύνης, δηλαδή οι οικονομικοί κολοσσοί της εποχής μας, οι ΗΠΑ, η Ιαπωνία και η Γερμανία, 'έγιναν οι ηγετικές βιομηχανικές δυνάμεις στον κόσμο, σε μεγάλο βαθμό

επειδή ήταν υγιώς προικισμένες με κοινωνικό κεφάλαιο και αυθόρμητη κοινωνικότητα και όχι το αντίστροφο'. Ωστόσο, είναι ιδιαίτερα ανησυχητική, συνεχίζει παρακάτω, η τάση διάβρωσης των υγιών αυτών συνθηκών εμπιστοσύνης και κοινωνικότητας που παρατηρείται πλέον ιδιαίτερα στην αμερικανική κοινωνία, διαπίστωση που αναπτύχθηκε και έγινε ευρύτερα γνωστή τα τελευταία χρόνια μέσα από τους σχετικούς θεωρητικούς προβληματισμούς του Robert Putnam.⁶

Αναλύοντας στη συνέχεια τα τρία κεντρικά παραδείγματά του των κοινωνιών με υψηλή εμπιστοσύνη, ο Fukuyama αναδεικνύει τις ομοιότητες που παρουσιάζουν σε όρους βιομηχανικής δομής και ενδιαμέσης πυκνής κοινωνικής δομής, επισημαίνοντας ωστόσο ταυτόχρονα και τα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά τους. Έτσι, εντοπίζουμε στην ανάλυσή του την ανάπτυξη από τους Ιάπωνες ενός διευρυμένου συστήματος εθελοντικών ενώσεων με κοινό στόχο την προώθηση της εθνικής τους οικονομίας στο παγκόσμιο οικονομικό στερέωμα, το ιδιαίτερο αίσθημα εθνικής ενότητας των Γερμανών ως ενισχυτικό της ανταγωνιστικής τους δράσης-διάθεσης σε διεθνές επίπεδο, καθώς και το ιδιαίτερα αναπτυγμένο δίκτυο εθελοντικών οργανώσεων της αμερικανικής κοινωνίας με την ικανότητα να καλλιεργεί δεσμούς εμπιστοσύνης και εκτός του σταθερού πλαισίου οικογένειας-κοινότητας.

Επιστρέφοντας στο μικρο-κοινωνιολογικό επίπεδο ανάλυσης, μετά από την παρουσίαση των θεωρητικών του παραδειγμάτων σε μακρο-κλίμακα, ο Fukuyama επιχειρεί να δοκιμάσει το υπόδειγμα του στο εσωτερικό της αμερικανικής κοινωνίας. Αναφερόμενος διασταλτικά στους Αφροαμερικανούς και στους Ασιάτες-Αμερικανούς που ζουν στις ΗΠΑ, και επικαλούμενος τις πολιτισμικές καταβολές τους, επισημαίνει ότι 'αποτελούν αντίθετους πόλους ως προς την οικονομική επίδοση και την κλίση προς την αυθόρμητη κοινωνική συνοχή'. Ο προβληματισμός του αυτός καταλήγει στη διαπίστωση ότι η αμερικανική κοινωνία, λόγω της αλληλεπίδρασης συστημικών παραγόντων όπως η θρησκευτική κουλτούρα και η κοινωνική ένταξη των εθνοτικών ομάδων, παρουσιάζει -ιδιαίτερα τις τελευταίες δεκαετίες- μια ατομικιστική στάση, αλλά ταυτόχρονα εξακολουθεί να θεωρείται και ως κοινωνία προσανατολισμένη στην ομάδα.

Από την παραπάνω συνοπτική απόδοση της σχετικής με την εμπιστοσύνη θεωρίας του Fukuyama, είναι εμφανές τόσο η προσήλωσή του στην οικονομική προσέγγιση της έννοιας, όσο και η επιλογή του να περιορίσει τις πολιτικές προεκτάσεις της θεωρητικής του κατάθεσης σε σχετικά γενικόλογες παραινήσεις προς τους πολιτικούς ηγέτες της χώρας του. Έτσι, απευθυνόμε-

νος στους φιλελεύθερους του αμερικανικού πολιτικού φάσματος, τους καλεί να κατανοήσουν ότι δεν μπορούν να θεωρούν δεδομένη την οργανική συνοχή της αμερικανικής κοινωνίας στην προσπάθειά τους να επεκτείνουν, μέσα από την εφαρμογή του νόμου, τα ίσα δικαιώματα και την αναγνώριση εντός της κοινωνίας αυτής. Αμέσως παρακάτω, επισημαίνει στους συντηρητικούς ότι θα πρέπει, από τη δική τους πλευρά, να συνειδητοποιήσουν ότι προτού περιορίσουν τον ρόλο του κράτους στην κοινωνία, θα πρέπει να έχουν επινοήσει τρόπους και πρακτικές που θα αναζωογονούν την κοινωνία των πολιτών και θα στηρίζουν τα πιο αδύναμα μέλη της.

Σημασία πάντως για τον Fukuyama και τη διαπολιτισμική ανάλυσή του με κριτήριο την οικονομική επίδοση και εννοιολογικό φίλτρο την έννοια της εμπιστοσύνης, δεν έχει μόνο η επίτευξη καθεαυτή του οικουμενικού στόχου της οικονομικής ευημερίας. Καθοριστική για την *ευτυχία* του λαού μιας κοινωνίας είναι το *πώς* οδηγείται στην επίτευξη του στόχου αυτού, αλλά και η ταχύτητα με την οποία τον προσεγγίζει. Άλλωστε, σύμφωνα με τον σύγχρονο αυτόν διανοητή, μερικές κοινωνίες είναι καταδικασμένες να μην φτάσουν ποτέ σε αυτόν τον στόχο.

Τόσο οι *Συνέπειες της νεωτερικότητας* του Giddens, όσο και η *Εμπιστοσύνη* του Fukuyama, αποτελούν σημεία αναφοράς στη διαρκώς εξελισσόμενη βιβλιογραφική παραγωγή γύρω από την έννοια της εμπιστοσύνης και τον ρόλο της στις σύγχρονες κοινωνίες. Χαρακτηριστική ωστόσο της απόστασης και της διαφοροποίησης των δύο θεωρητικών προσεγγίσεων που συνεισφέρουν στον σχετικό ακαδημαϊκό διάλογο οι σημαντικοί αυτοί διανοητές, είναι η έκδηλη απουσία οποιασδήποτε αναφοράς του Fukuyama στο προγενέστερο, κατά πέντε έτη, σύγγραμμα του Giddens. Ωστόσο, η αδυναμία –δεδομένων των διακριτών επιστημονικών και μεθοδολογικών επιλογών τους– επεξεργασίας μιας γόνιμης συγκριτικής θεώρησής των έργων τους δεν υποβαθμίζει ούτε την επιστημονική τους αξία, αλλά ούτε και την ουσιαστική συμβολή τους στην ευρύτερη κατανόηση της συλλογικής κοινωνικής μας υπόστασης, αλλά και της ατομικής μας πολιτείας στη (μετα)νεωτερική εποχή μας.

Σημειώσεις και βιβλιογραφικές αναφορές

1. Luhmann, N. (1979). *Trust & Power*, New York: JohnWiley & sons.
2. Hetherington, M. (2005). *Why Trust Matters, Declining Political Trust and the Demise of American Liberalism*, Princeton: Princeton University Press.
3. Για περαιτέρω μελέτη των αγγλόφωνων τίτλων στους οποίους αναφερθήκαμε: Barber,

B. (1983). *The Logic and Limits of Trust*, New Brunswick: Rutgers University Press: Gambetta, D. (επιμ.) (1988). *Trust. Making and Breaking Cooperative Relations*, Oxford: Blackwell: Coleman, J. (1990). *Foundations of Social Theory*, Cambridge Mass: Harvard University Press: Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*, Stanford: SUP: Fukuyama, F. (1995). *Trust. The social virtues and the creation of prosperity*, New York: Free Press: Misztal, B. (1996). *Trust in Modern Societies*, Cambridge: Polity Press: Seligman, A. (1997). *The Problem of Trust*, Princeton: Princeton University Press: Sztompka, P. (2000). *Trust: A Sociological Theory*, Cambridge: CUP.

4. Ενδεικτικά αναφέρουμε και ορισμένους από τους μετέπειτα τίτλους του Giddens, όπου πραγματεύεται την έννοια της εμπιστοσύνης: Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity*, Stanford: Stanford University Press: Giddens, A. (1992). *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*, Stanford: Stanford University Press: Beck U., Giddens A., Lash S. (1994). *Reflexive Modernization-Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*, Cambridge: Polity Press.

5. Στις σελ. 170-171 του βιβλίου του, ο Giddens περιγράφει με τον όρο juggernaut την εξεικόνιση μιας μηχανής απόδρασης 'με τεράστια ισχύ την οποία, συλλογικά ως ανθρώπινα όντα, μπορούμε να την οδηγήσουμε ως έναν βαθμό, μα που επίσης απειλεί να επιταχύνει χωρίς τον έλεγχό μας και να διαλυθεί στα εξ' ων συνετέθη'.

6. Βλ., ενδεικτικά: Putnam, R. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton: Princeton University Press και Putnam, R. (2000). *Bowling Alone-The Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon & Schuster.